

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДЗ «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»

Рада молодих учених та спеціалістів

І С Т О Р І О С Ф Е Р А

Матеріали Вісімнадцятої наукової конференції
викладачів, здобувачів вищої освіти та молодих учених
Південноукраїнського національного педагогічного університету
імені К. Д. Ушинського

Одеса
2023

УДК 300.3+301+930.1; 911.3 (477.74).

Історіосфера. Матеріали Вісімнадцятої наукової конференції викладачів, здобувачів вищої освіти та молодих учених Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. — Одеса : Ун-т Ушинського, 7–8 квітня 2023 р. — 124 с.

*Рекомендовано до друку
рішенням Вченої ради
Південноукраїнського національного
педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*

Протокол № 9 від 30 березня 2023 р.

ISBN 966-7965-01-5

© Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського

Позиція авторів може не співпадати з думкою редакційної колегії.

Відповідальний редактор —
д. філос. н., проф. **Ю. А. Добролюбська**

Редакційна колегія:

- д. філос. н., проф. **Є. Р. Борінштейн** (Ун-т Ушинського);
д. іст. н., проф. **А. О. Добролюбський** (Ун-т Ушинського);
д. іст. н., проф. **С. В. Іванова** (Інститут археології НАН України);
д. іст. н., проф. **А. В. Красножон** (Ун-т Ушинського);
к. іст. н., доц. **О. Є. Ліхачова** (Ун-т Ушинського);
д. філос. н., доц. **В. В. Окорокова** (Ун-т Ушинського);
д. іст. н., проф. **В. А. Савченко** (Ун-т Ушинського);
д. філос. н., доц. **З. М. Агаманюк** (Ун-т Ушинського);
к. іст. н., доц. **О. М. Присяжнюк** (Ун-т Ушинського).

Якась частина з них лишилась і стала засновниками с. Кармазини, на території сучасного с. Яковлівки та інших населених пунктів Роздільнянського району [3, с. 123–124].

1. Археологические памятники Одесской области /А. В. Гудкова, С. Б. Охотников, И. Т. Черняков. Одеса, 1991. 183 с.
2. Де-Волян Ф. П. Рапорт про географическое и топографическое положение области Озу или Едисан. Наследие де-Волана. Одеса, 2000. С. 97–130.
3. Кравченко А. А., Кузьменко В. І. Розвідки археологічних пам'ятоків по Кучурганській річній долині. МАПП, випуск 2. 1998. С. 122–125.
4. Неймомірне різноманіття Кучурганського лиману / О. М. Архіпов. Одеса, 2001. С. 1–3.
5. Природно-ландшафтні пам'ятки Одещини. URL: https://vmosvita.at.ua/index/prigodno_landshaftni_pamjatki/0-58
6. Сальников О. Г. Матеріали з археології Північного Причорномор'я. Одеса, 1956. С. 1–3.
7. Фабрициус И. В. Археологическая карта Причорноморья УССР. Киев, 1951. 212 с.

Левченко В. В.

Нові обставини відомих епізодів біографії історика О. І. Маркевича

У 2022 р. відбулася 175 річниця від дня народження, а на 2023 р. припадають 120 роковини з дня смерті Олексія Івановича Маркевича (1847–1903) — історика, гуманітарія за покликанням, професора (1889–1895) Імператорського Новоросійського університету (ІНУ), людини талановитої та непересічної, невтомного дослідника-краєзнавця останньої чверті ХІХ ст. Для більшості сучасних науковців ім'я О. І. Маркевича сприймається як ім'я першого «літописця» історії ІНУ [7].

Кожна історична епоха складається з певних матеріальних та духовних нашарувань, які з часом поступово «віддаляються» на велику відстань, і тому все складніше стає розглянути об'єктивну картину історії цієї епохи, де поєднані категорії людських і державних, індивідуальних і суспільних, локальних і глобальних проявів. Можливість відчути «дихання» однієї людини на тлі «дихання» всього фону історичної епохи надають історичні джерела, які мають дивовижну властивість реконструювати і навіть до певної міри «оживляти» події історичного минулого. Таку можливість надають нам архівні матеріали щодо вивчення біографії О. І. Маркевича, в

якій був один епізод, який відіграв фатальну роль у його житті — привів 1895 р. до його звільнення з університету, у розквіті фізичних та інтелектуальних сил.

Незважаючи на численні спроби сучасних істориків щодо дослідження творчого шляху О. І. Маркевича [2; 11; 13–15; 19–20], мало-відомими та не до кінця вивченими залишаються деякі епізоди його біографії, які вимагають доскональної деталізації та уточнення. Для узагальнення свідчень біографії О. І. Маркевича стало необхідним звернення до архівних джерел, адже, незважаючи на певні наукові дослідження, біографічні відомості певною мірою є недостовірними та вимагають документальних підтверджень. Достовірним джерелом відомостей у вирішенні цих проблем можуть бути лише архівні матеріали. Пропонована стаття не ставить за мету повне вивчення біографії О. І. Маркевича, а лише висвітлити окремі обставини відомих сторінок його життя.

Мета статті полягає у висвітленні деяких суперечливих фактів біографії О. І. Маркевича. Звідси виникає завдання проаналізувати та узагальнити факти біографії, спираючись на раніше невикористані архівні матеріали. Ця стаття є першою спробою документально доповнити невідомі сторінки в біографії О. І. Маркевича, пов'язані, насамперед, з подіями другої половини 1895 р., а саме з поверненням його та дружини із-за кордону 9 серпня 1895 р.

У липні–серпні 1895 р. О. І. Маркевич разом із дружиною Любов'ю Семенівною (1850–1906) перебував «на водах» у Марієнбаді на підставі закордонного паспорта, виданого на його ім'я 16 червня 1895 р. з канцелярії київського губернатора [23, арк. 99]. В Австро-Угорську імперію він виїхав на підставі наказу МНП від 19 травня 1895 р.: «...командирован с ученой целью за границу на летнее вакационное время» [3, арк. 131 зв.]. Повертаючись із-за кордону кур'єрським поїздом, увечері 9 серпня 1895 р. на станції Південно-Західної залізниці Волочиськ, яка була прикордонним пунктом пропуску до Російської імперії, О. І. Маркевич мав намір уникнути проходження ревізії багажу та намагався вийти з ревізійної зали раніше огляду, але не був допущений до дверей унтер-офіцером, після чого почав просити випустити принаймні його дружину, при цьому вимагаючи «...немедленно ему вернуть...» книги [23, арк. 4]. Обшукувати дружину О. І. Маркевича не знадобилося, бо вона, помітивши приготування до обшуку жандармів, сама вийняла з-під сукні приховані там книги [5, арк. 17–17 зв., 34; 22, арк. 26–27; 23, арк. 13–14, 20].

Під час ревізії багажу у подружжя Маркевичів було знайдено книги та брошури, які відповідно нормам імперської влади підлягали відправленню до цензури: 1) шість книжок журналу «Чешский

люд» чеською мовою; 2) дві книжки журналу «Силезская Хроника» чеською мовою; 3) роман під назвою «Идеалы» чеською мовою; 4) «Rzecz o roku 1863» у 3-х томах; 5) «Русалка Днестровская»; 6) чотири книжки творів П. О. Куліша, Женевського видання: «Дзвін», «Староруські думи й співи», «Хуторна поезія», «Крашанка русинам и полякам»; 7) дев'ять книжок творів М. П. Драгоманова: «Листы — Днепрянська Україна», «Рай и поступь», критика Л. М. Толстого «Царство Божие», «Чудацки думки», «Оповідання про заздрих Богив», «Австро-Руськи спомини» (3 книги), «Вера в громадські справи»; 8) «Капитал и труд» Ф. Лассаля; «Царство Божие» і «Николай Палкин» Л. М. Толстого; «Наши посольства и консульства» видання М. К. Елпідіна; «Нигилистка» С. Ковалевської [22, арк. 17].

Після виявлення перелічених видань у подружжя Маркевичів завідувач прикордонного пункту «Волочиськ» запросив їх до канцелярії та запропонував їм пред'явити ще якісь книги, які вони, можливо, мають при собі, оголосивши, що в іншому випадку вони будуть обшукані. Тоді Л. С. Маркевич витягла з-під спідниці заховані в мішечку три брошури: «Цесаревич, его путешествие и покушение на его жизнь» і «Царь и его подпоры трона» М. К. Елпідіна, а також «Процесс социалистов» В. Осинського, С. Лешернер і В. Колошенка. У самого О. І. Маркевича під сорочкою та сюртуком були заховані наступні книги та брошури: 1) «Правда о кончине Александра II» в 2-х екземплярах; 2) «Цесаревич, его путешествие и покушение на его жизнь»; 3) «Гавриилиада» О. С. Пушкіна; 4) «Новые сказки для детей» М. Щедріна; 5) Заперечення на збірку, видану у Женеві групою «Освобождения труда», під назвою «Социал-демократ»; 6) «Убийство императора Павла»; 7) «Министерство финансов и администрация»; 8) «Письмо императору Александру III» М. Цебрікової; 9) «Сказка о том, как царь Ахреян ходил Богу жаловаться»; 10) «Подпольная Россия» С. М. Степняка; 11) «Очерк истории международного общества рабочих» В. І. Засулич; 12) «Русская политическая тюрьма — Петропавловская крепость» Ж. Кеннана [5, арк. 11–12, 31; 22, арк. 18; 23, арк. 6–8, 16]. Отже, О. І. Маркевич та дружина його були викриті в таємному провезенні із-за кордону до Російської імперії «...незаконною, протиправною політичного характеру літератури, по их объяснению для личного чтения» [22, арк. 1].

Внаслідок цього О. І. Маркевича з дружиною помічником начальника Волочиського відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць на прикордонному пункті Волочиськ було затримано [23, арк. 4], а книги конфісковано [16, арк. 39–40]. Згідно з кримінальним кодексом подружжю Маркевичів загрожував арешт строком від семи днів до трьох місяців, після

чого — перебування під наглядом поліції від одного до трьох років [21, с. 162]. Притягнення до відповідальності статського радника О. І. Маркевича, доктора російської історії, ординарного професора ІНУ, представника наукової та міської еліти у тодішній Росії було питанням делікатним. За порадою (і, без сумніву, за сприяння) товариша міністра М. М. Аничкова О. І. Маркевич 20 грудня 1895 р. написав прохання міністру І. Д. Делянову про відставку через хворобу, з призначенням висуленої пенсії та з наданням права носіння мундира, присвоєного ординарному професору за посадою. В остаточному варіанті міністерського листа О. І. Маркевич звільнявся від служби з 24 грудня 1895 р. згідно з проханням. Звільнення згідно з проханням, поза всяким сумнівом, влаштувало обидві сторони: відставка позбавлялася відтінку скандалу, а О. І. Маркевич в очах суспільства формально йшов сам, а не був вигнаний з університету. Згідно пропозиції МНП від 31 березня 1896 р. йому було призначено повну пенсію у розмірі 2400 рублів на рік із дня звільнення, з 24 грудня 1895 р. [16, арк. 9–9 зв., 11, 107, 114, 117; 17, арк. 44 зв., 45; 12, с. 1].

Розглядаючи епізод біографії О. І. Маркевича 1895 р. в контексті взаємовідносин влади та вченого стану в імперській Росії у викладі причин звільнення історика з університету вчені слідують, як правило, однією з двох версій подій, що сформувалися практично відразу після його смерті. Частина його знайомих (історики Г. О. Афанасьєв [1; 4, арк. 6 зв.–7] й І. А. Линниченко [8–9]) наполягала на випадковому та маловажному характері події, що призвела до відставки «по-пустому, детски невинному поведи», явно применшуючи провину колеги. Не маючи можливості або сміливості звинуватити міністра І. Д. Делянова 1904 р. в нещастях О. І. Маркевича, І. А. Линниченко зробив це лише 1914 р. Другу версію сформулював М. С. Грушевський. У некролозі О. І. Маркевича причиною затримання історика на кордоні та подальшого звільнення він назвав спробу провезення «українських книг» [6, с. 4, 7], таким чином представляючи інцидент як боротьбу влади з українським рухом. І якщо М. С. Грушевський мимохіть згадав про слух, ніби влада була попереджена про наявність у О. І. Маркевича заборонених книг, то інший його знайомий, Є. Х. Чикаленко, однозначно писав про донос російському консулу в Львові, який попередив прикордонників [24, с. 163–164.]. Хоча матеріали дізнання нічого подібного не зафіксували. Найбільшого визнання серед сучасних істориків отримала друга версія [2; 19–20], щоправда, вибудовуючи наратив, вони довільно змінюють послідовність подій: за їхніми твердженнями, заїзд до Львова та купівля «українських книг» відбулися на зворотному шляху з Марієнбаду до Росії, що є фактологічною помилкою.

Звісно ж, що обидві версії виходять із невірних підстав. Як було показано вище, О. І. Маркевич віз книжки російською, українською, чеською та польською мовами. Заховані Маркевичами книги, які стали підставою для кримінальної справи, були виключно російською мовою. Події 1895 р. не дозволяють сприймати провину О. І. Маркевича як щось випадкове. Політичні виступи викладачів російських університетів, які, як правило, призводили до звільнення у 1880-х рр. [18], у першій половині 1890-х рр. припинилися після вигнання більшості неблагонадійних викладачів.

Збирання заборонених та нелегальних видань, без цілей подальшого поширення, було поширене серед еліти Російської імперії, але вони не прагнули привертати увагу до своїх колекцій. І доки О. І. Маркевич збирав свою колекцію, не стикаючись з російською владою, жодних репресій проти нього не було. Виявлена спроба провезення забороненої літератури до Росії, природно, призвела до дізнання, результатом чого мало стати покарання за всією суворостю закону, з максимальним терміном арешту. Однак на руку О. І. Маркевичу зіграли непублічний характер його провини та його високий особистий статус. Основним ініціатором звільнення історика з університету слід визнати міністра І. Д. Делянова, який, незважаючи на приписуваний йому патріархальний порядок дій, твердо стояв на захисті інтересів імперії, забезпечуючи університетську молодь від шкідливого впливу на її уми подібних професорів [18, с. 24]. Звільнення відповідно проханням з мундиром і пенсією, відсутність заборон на педагогічну діяльність у цьому випадку фактично компенсували О. І. Маркевичу втрату університетської кафедри.

1. Афанасьев Г. Е. На могилу А. И. Маркевича. *Одесский листок*. 1903. 10 июня. № 148.
2. Голубчик Г. Д. Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «нова сімейна історія»: Дис. ...канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2003. 209 арк.
3. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 45. Оп. 8(1896). Спр. 18.
4. ДАОО. Ф. 157. Оп. 1. Спр. 108.
5. Державний архів Російської Федерації. Ф. 124. Оп. 4. Спр. 260.
6. Грушевський М. Пам'яті Олексія Маркевича. *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*. 1903. Т. LV, кн. V. С. 1–14.
7. Двадцятипятилетие Императорского Новороссийского университета: историческая записка экстра-орд. профессора А. И. Маркевича. Академические списки. Одесса: Экономическая типография, 1890. XV, 734 с.
8. Линниченко И. А. А. И. Маркевич: биографические воспоминания и список трудов. Одесса: Экономическая типография, 1904. 48 с.

9. Линниченко И. А. Речи и поминки: сборник статей по истории русской литературы и биографических воспоминаний. Одесса: Типография «Техник», 1914. С. 234–237.
10. Маркевич Алексей Иванович (1847–1903): Библиографический указатель / Сост.: В. В. Самодурова, И. В. Максименко; науч. ред., авт. вступ. ст. Т. Н. Попова; библиогр. ред. М. А. Подрезова. Одесса, 1997. 152 с.
11. Першина З. В. Творчість О. І. Маркевича та проблеми українського національного відродження. *Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.)*: Тези доповідей Другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. Ч. 2. К.–Миколаїв, 1992. С. 71–73.
12. По гражданскому ведомству, 5-го марта 1896 года, № 14. *Правительственный вестник*. 1896. 10 марта. № 57.
13. Попова Т. Алексей Маркевич. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. Київ, 2003. С. 113–152.
14. Попова Т. Н. Алексей Иванович Маркевич: портрет в интерьере. *Історіографія в лицах, проблемах, дисциплінах: Из истории Новороссийского университета*. Одесса: «Астропринт», 2007. С. 192–326.
15. Попова Т. Н. Личность и творчество: фрагменты персональной истории профессора Новороссийского университета А. И. Маркевича. *Мир историка: историографический сборник*. Вып. 10. Омск, 2015. С. 107–137.
16. Російський державний історичний архів. Ф. 733. Оп. 150. Спр. 1151.
17. Російський державний історичний архів. Ф. 733. Оп. 151. Спр. 570.
18. Сватиков С. Г. Опальная профессура 80-х годов. *Голос минувшего*. 1917. № 2. С. 5–78.
19. Синявська О. О. Історик О. І. Маркевич: життя та творчість: Дис. ...канд. іст. наук. Одеса, 2001. 187 арк.
20. Синявська О. О. Історик Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність. До сторіччя з дня смерті / Відп. ред. З. В. Першина. Одеса: «Астропринт», 2003. 113 с.
21. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1866 года. С дополнениями по 1 января 1876 г. / сост. проф. С.-Петербур. ун-та Н. С. Таганцевым. Изд. 2-е, перераб. и доп. СПб: Тип. М. Стасюлевича, 1876.
22. Центральний державний історичний архів України (ЦДАУ). Ф. 385. Оп. 1. Спр. 489.
23. ЦДАУ. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 2066.
24. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907): документально-художнє видання / Передмова: В. Шевчук. Київ: Темпора, 2003. 416 с.